

האיום הסובייטי על ישראל במלחמת יום הכיפורים

בשלבי הסיום של מלחמת יום הכיפורים, כשנראה היה שצבאות מצרים וסוריה עומדים בפני התמוטטות מוחלטת, ריכזה בריה"מ צי ענקי בים התיכון והעמידה בכוננות כמה דיוויזיות

מטוס תובלה רוסי אנטונוב 22, מהמטוסים שטסו ברכבת האווירית הסובייטית לסוריה במהלך המלחמה | ברית המועצות וסוריה קבעו כי עד להגעתם לשמי סוריה ילכו מטוסי התובלה באמצעות מטוסי מיג 25 של הצבא האדום, ועם כניסתם למרחב האווירי הסורי ילכו אותם מטוסי מיג 21 של חיל האוויר הסורי

אל"ם (מיל) פסח מלובני
לשעבר איש אמ"ן

את מעורבותם בניהול המלחמה באמצעות הדרכת המנהיגים בשתי המדינות. למאמץ הזה נרתם גם הרמטכ"ל הסובייטי, גנרל ויקטור קוליקוב: הוא היה בקשר יומיומי עם השגריר הסובייטי במצרים ולדימיר וינוגרדוב ומסר לו עצות שונות כדי שיעבירן לצד המצרי. אחת ההמלצות העיקריות שנתן השגריר בפגישותיו עם הנשיא סאדאת הייתה להמשיך את שיתוף הפעולה בין צבא מצרים לצבא סוריה כדי להקשות על ישראל לנהל את המלחמה בשתי החזיתות. וינוגרדוב גם העביר לסאדאת את דעתם של הגנרלים במוסקבה שהעצירה הטקטית של צבא מצרים בסמוך לתעלה היא טעות וכי עליו לצאת בהקדם להתקפה מזרחה כדי להשתלט על המעברים ולסייע בכך גם לסורים.

הגישה החדשה של מוסקבה באה לידי ביטוי גם בשתי איגרות מחאה שנשלחו בשמו של מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ליאנוניד ברז'נייב, לווינגטון - האחת בנוגע לתקיפות הישראליות נגד יעדים סובייטיים בסוריה והאחרת בנוגע לרכבת האווירית האמריקנית לישראל.

גם התקשורת הסובייטית גויסה למערכה והחלה להפגין את עניינה בנעשה יותר מכפי שעשתה עד אז ואף החלה להלל את הצלחות הערבים בשדה הקרב.

במקביל נמשכו המאמצים הדיפלומטיים מול האמריקנים להביא להפסקת אש, אך אלה לא הניבו תוצאות. גם המאמצים לשכנע את סאדאת להסכים להפסקת אש לא עלו יפה.

לאחר כישלון ההתקפה המצרית לעבר המעברים ב-14 באוקטובר היו הסובייטים מאוכזבים מביצועי המצרים, אך עדיין לא חשו שצה"ל מתכנן לצלוח את התעלה ולהכריע את צבא מצרים. עם זאת העריכו הגורמים הצבאיים בקרמלין שהמצב עומד להיות קריטי יותר ויותר מבחינת הערבים.

בשנים האחרונות פורסמו זיכרונותיהם של ממלאי תפקידים שונים בבריה"מ בתחילת שנות ה-70, ומהם עולה שכבר עם פרוץ המלחמה פעלו הסובייטים להעלאת רמת המוכנות המבצעית של כוחותיהם ונערכו להגיב על פעולותיהן של מעצמות המערב ושל ישראל שעוללות לסכן את כוחותיהם באזור ואת בעלות בריתן הלוחמות.

כך, למשל, מיד עם פרוץ הקרבות שייטו

היו בהנהגה הסובייטית מי שביקשו להגיב בכוח על התקיפות האלה, אך בסופו של דבר הוחלט להסתפק בשיגור אוזרה חמורה לנשיא ארה"ב, ריצ'רד ניקסון, שבריה"מ לא תסבול מעשים כאלה בעתיד ותנקוט צעדים מתאימים כדי להגן על ספינותיה ועל אמצעי התובלה האחרים שלה.

לפי הגרסה המתונה אכן העמיד הצבא האדום יחידות שלו בכוננות, אך מטרת הצעד הזה הייתה להרתיע את ישראל ולא להיכנס לעימות צבאי איתה

הרכבת האווירית האמריקנית לישראל ופעילות הצי השישי בים התיכון הדאיגו את הצמרת במוסקבה והגבירו את חששה שהאירועים מתגלגלים לרעת ידידיה הערבים

השגריר הסובייטי באו"ם, יעקב מאליק, אף טען בנאום שנשא במועצת הביטחון כי בהפצצה בדמשק נהרגו 30 מאנשי הסגל של השגרירות הסובייטית. בעקבות התקיפות הישראליות האלה נקט המטה הכללי הסובייטי, כנראה מ-12 באוקטובר, צעדים שונים כדי להבטיח את ביטחון המטוסים והספינות שהשתתפו ברכבת האווירית והימית למדינות ערב, ובכלל זה הצבת סוללות של טילי קרקע-אוויר כדי להגן על הנמלים. כמו כן הוגברה הכוננות בכמה יחידות סובייטיות בהקשר הזה.

באותו השלב, על פי ויקטור איסראליאן, אף אחד בקרמלין עדיין לא דיבר על מעורבות צבאית סובייטית במלחמה. אולם הרכבת האווירית האמריקנית לישראל ופעילות הצי השישי בים התיכון הדאיגו את הצמרת במוסקבה והגבירו את חששה שהאירועים מתגלגלים לרעת ידידיה הערבים. על הרקע הזה - סביר להניח - החלה לנשוב רוח מיליטנטית יותר בקרמלין, וניתנה הנחיה לשגרירים וליועצים הסובייטים במצרים ובסוריה להגביר

מבוא

מאז סיום מלחמת יום הכיפורים התפרסם מידע ממקורות שונים, ובהם מקורות סובייטיים ורוסיים, על כך שבריה"מ הייתה על סף הפעלת כוחות ללחימה נגד ישראל כדי להציל את סוריה ואת מצרים מתבוסה משפילה.

למידע הזה יש שתי גרסאות: גרסה מערבית, חמורה, וגרסה סובייטית, מתונה יותר. על פי הגרסה החמורה, כאשר כפות המאזניים החלו לנטות בבירור לטובת ישראל, עשו הסובייטים הכנות להעברת כוחות צבא שלהם לזירות הלחימה כדי להפעילם נגד צה"ל ואף הכינו אמצעים כדי לפגוע ביעדים חיוניים שונים בישראל. לפי הגרסה הזאת אכן היה בכוננות הסובייטים להתעמת צבאית עם ישראל.

לפי הגרסה המתונה אכן העמיד הצבא האדום יחידות שלו בכוננות, אך מטרת הצעד הזה הייתה להרתיע את ישראל ולא להיכנס לעימות צבאי איתה.

ההסלמה ביחסה של בריה"מ כלפי ישראל במהלך המלחמה!

הסובייטים עקבו מקרוב אחרי ההתפתחויות במלחמה והיו מודאגים בעיקר ממה שהם הגדירו "פרובוקציות ישראליות". "פרובוקציה" כזאת הייתה המאמץ של חיל האוויר הישראלי לשבש את הרכבת האווירית לסוריה באמצעות הפצצת שדה התעופה בחלב ופגיעה במטוסי התובלה הסובייטיים. בהפצצה ב-8 באוקטובר נפגע מטוס אנטונוב 12 סובייטי בעת שפרק את מטענו.

בשל כך החל תיאום בין סוריה לבריה"מ להגנת מטוסיהם: נקבע כי עד להגעתם לשמי סוריה ילכו מטוסי התובלה באמצעות מטוסי מיג 25 של הצבא האדום, ועם כניסתם למרחב האווירי הסורי ילכו אותם מטוסי מיג 21 של חיל האוויר הסורי. בעקבות הפעלת הנוהל הזה לא אירע יותר שום מקרה דומה של פגיעה ברכבת האווירית הסובייטית לסוריה.

אולם בהמשך נפגעו יעדים סובייטיים נוספים בסוריה. ב-9 באוקטובר נפגע מרכז התרבות הסובייטי בדמשק בהפצצה של חיל האוויר הישראלי, וב-12 באוקטובר נפגעה והוטבעה ספינת הסוחר "איליה מצ'ניקוב" בעת תקיפה ישראלית על נמל טרטוס.

הנחתת האמריקנית סן אנטוניו עוגנת בנמל חיפה, ספטמבר 2013 | עם פרוץ הקרבות שייטו ספינות השייטת הסובייטית בים התיכון לצד ספינות הצי ה-6 האמריקני ועקבו מקרוב אחר פעילותן באגן המזרחי של הים התיכון

ספינות השייטת הסובייטית בים התיכון לצד ספינות הצי ה-6 האמריקני ועקבו מקרוב אחר פעילותן באגן המזרחי של הים התיכון. תשומת לב מיוחדת הקדישו הצוללות הסובייטיות לכוחות המשימה האמריקניים (שבמרכזם נושאות המטוסים) ולכוחות האמפיביים של האמריקנים בים התיכון. הצוללות הסובייטיות העוקבות היו חמושות בטילים, ומוכנות - במקרה הצורך - להיכנס לפעולה נגד הספינות האמריקניות.²

נוסף על כך עסקו כלי השיט של השייטת הסובייטית בים התיכון באבטחת התובלה הימית לנמלי מצרים וסוריה ובחזרה, כולל באזורים שנחשבו לאזורי מלחמה שבהם פעלו כלי שיט ישראליים - שנחשבו לאויב. מהסיבה הזאת היו כלי השיט הסובייטיים בים התיכון בכוננות לתגובה מיידי, ובכלל זה נגד איומי תקיפה עליהם או על כלי השיט שליוו. מעבר לכך, פיטרלו שתי צוללות דיזל סובייטיות החל מה-12 ל-13 באוקטובר בסמוך לחופי ישראל. השתיים היו בכוננות לקבלת פקודה להשמיד כל כלי שיט שנע לעבר נמלי ישראל ומהם. המפקדים והצוותים של שתי הצוללות היו מוכנים לבצע את המשימה הזאת ללא כל היסוס.³

בעקבות התקפת הנגד של ישראל בגולן לתוך השטח הסורי ב-11 באוקטובר העמידו הסובייטים בכוננות 3 דיוויזיות מוטסות. על פי גורמים אמריקניים השפיע המהלך הזה, כנראה, על המשך התקפת הנגד הישראלית

באותה החזית.⁴

עם כיתור ארמיה 3 המצרית החלו הסובייטים להחרף את צעדיהם המדיניים והצבאיים, והחל השלב השלישי והמסוכן של המלחמה. עוד בטרם נכנסה הפסקת האש לתוקף ב-22 באוקטובר ביקשו המצרים להפעיל את חטיבת טילי הסקאד שלהם שבה שלטו יועצים סובייטים כדי שזה יהיה המהלך המסיים של המלחמה. את הפנייה העביר השגריר וינוגרדוב לשר ההגנה אנדרי גרצ'קו. זה אישר לו בשיחת טלפון להפעיל את הטילים וצעק לו להורות שהטילים ישוגרו לעבר אזור הצליחה הישראלי בדוורסואר. בסופו של דבר שוגרו שלושה טילי סקאד - אחד לעבר אל-עריש ושניים לעבר אזור הצליחה. אחד הטילים פגע בריכוז של משאיות תובלה והרג שבעה חיילים של צה"ל. לאחר המלחמה התברר שאדאת שהיו אלה טילים מצריים ששוגרו, אך לפי איסרליאן לא זו בלבד שהיו אלה טילי סקאד סובייטיים, אלא שצוותים סובייטיים הם שירו אותם. המעורבות הישירה של אנשי צבא סובייטים בלחימה העידה על החשש הגדול של הקרמלין מפני התמוטטות בעלי בריתו ועל נכונותו להתערב באופן פעיל בלחימה כדי להצילם.⁵ עוד קודם לכן נקטו הסובייטים כמה צעדים כדי שיוכלו לתת תשובות להתפתחויות בעייתיות מבחינתם ובעיקר כדי להרתיע את ישראל מלנקוט צעדים חמורים נגד בעלי בריתם, ובכלל זה:

1. התקדמות כוחות ישראליים לעבר קהיר

ודמשק.

2. תקיפת יעדים אסטרטגיים כמו סכר אסואן.

3. שימוש בנשק גרעיני נגד מצרים וסוריה. על ההכנות האלה כתב, בין היתר, שר ההגנה לשעבר של סוריה, מוסטפה טלאס בזיכרונותיו על סמך דברים שסיפר לו שר ההגנה הסובייטי, מרשל איגור דימיטרביץ' סרגייב.⁶ לפי טלאס, ביום העשירי למלחמת יום הכיפורים, לאחר שצה"ל צלח את התעלה והחל לכתר את הארמיה השלישית המצרית, קיבל סרגייב פקודת התרעה מהמפקדה שלו להתכונן לאפשרות של ירי טילים לעבר יעדים בישראל. סרגייב היה אז מפקד חטיבת טילי קרקע-קרקע אסטרטגיים שהיו מצוידים בראשי נפץ גרעיניים. על פי ההוראה שקיבל הוא החליף את ראשי הנפץ הגרעיניים של 12 טילים בראשי נפץ קונוונציונליים והכין אותם לשיגור לעבר המטרות שנקבעו לו ובהם בסיס חיל האוויר ברמת-דוד, הכור הגרעיני בדימונה ובתי הזיקוק בחיפה.

חטיבת טילים הזאת הייתה ערוכה אז באוקראינה, בקרבת קייב, והמטרות שהוקצו לה בישראל היו בטווח הטילים שלה. בסופו של דבר חזרה בה ההנהגה הסובייטית מהחלטתה לתקוף מטרות בישראל שכן הושגה הסכמה עם האמריקנים על הפסקת אש, וצה"ל נעצר במרחק של 101 ק"מ מקהיר.⁷

עדות נוספת על ההכנות לתקיפת ישראל בטילים הגיעה מקצין הצי הסובייטי היהודי

ועל כך שהמצרים החלו לגייס כוחות מיליציה כדי לפתוח ב"התנגדות עממית" נגד צה"ל, ובעקבות הלחץ שהפעיל סאדאת הן על ההנהגה הסובייטית והן על ההנהגה האמריקנית שישגרו כוחות למצרים - בהדגישו שאם האמריקנים לא ייענו לכך, אז מן מהראוי שהסובייטים יפעלו באופן חד-צדדי - הוחרפה האווירה בקרמלין שהייתה מתוחה הלאו הכי.

תגובת האמריקנים איכזבה את ההנהגה הסובייטית. בתגובה לאיגרת של ברז'נייב האשים הנשיא ניקסון את מצרים ואת סוריה בכך שהלחימה עדיין לא הסתיימה. יתר על כן, האמריקנים אף הודיעו לשגריר הסובייטי בווינגטון, אנטולי דוברנין, כי יתנגדו לשיגור כוחות למזרח התיכון כדי לכפות את יישומה של הפסקת האש. תשובה דומה גם העבירו האמריקנים לנשיא סאדאת.

התגובה הזאת של האמריקנים העמידה את ההנהגה הסובייטית בפני דילמה קשה: מצד אחד הם חששו מפני תבוסה משפילה של צבא מצרים, אך מן הצד האחר הם ידעו שפעולה חד-צדדית שלהם תפגע קשות בדטאנט עם האמריקנים, ובכך הם לא רצו.

במקורות הסובייטיים נטען כי הסוגיה של שיגור כוחות למזרח התיכון לא עמדה כלל על הפרק, וכי המטה הכללי הסובייטי לא עסק אז בהכנת מבצע נרחב שכזה אלא רק בבחינת האפשרות לשגר קבוצה קטנה של משקיפים צבאיים למצרים. אולם בפועל החליטו הסובייטים לאיים על האמריקנים בפעולה חד-צדדית כזאת - כדי לגרום להם ללחוץ על ישראל. האיום הזה בפעולה חד-צדדית - אם האמריקנים לא יהיו מוכנים לשגר כוחות לאיזור בשינוף פעולה עם בריה"מ - נכלל באיגרת התשובה של ברז'נייב לנשיא ניקסון שנשלחה בבוקר 25 באוקטובר על פי שיעון מוסקבה (24 באוקטובר בערב לפי שיעון וושינגטון). הסובייטים שלפו בכך איום שאמור היה - להבנתם - להפחיד את האמריקנים, להביא להפעלת לחץ על ישראל ולהציל בכך את בעלי בריתם הערבים.⁹ אך במערב פירשו את האיום הזה באופן שונה לגמרי.

דרמה בים התיכון

ביום שבו שיגר ברז'נייב את איגרתו לנשיא ניקסון שבה הזהיר מפני המשך הפרתה של החלטת מועצת הביטחון 338 על ידי ישראל

אנדריו גרצ'קו, שר ההגנה הסובייטי במלחמת יום הכיפורים | גרצ'קו ביקר את האופן שבו ניהלו המצרים והסורים את המלחמה נגד ישראל, אך הביקורת הזאת לא מנעה ממנו לעשות כמיטב יכולתו כדי למנוע מהם תבוסה נוספת ולמנוע מבוכה מבריה"מ שציידה ואימנה את צבאותיהם לפני המלחמה

ככל שהידיעות מהשטח הפכו מדאיגות יותר ויותר, כך פעלו הסובייטים בבהילות רבה יותר. ב-23 בחודש קיבלה מועצת הביטחון החלטה חדשה על הפסקת אש, אך גם היא לא החזיקה מעמד, והלחימה נמשכה. בעקבות כך הוחלט בקרמלין לשגר שתי איגרות - האחת מברז'נייב לנשיא ניקסון והאחרת משר החוץ גרומיקו למזכיר המדינה קיסינג'ר. אלה

האמריקנים הודיעו לשגריר הסובייטי בווינגטון, אנטולי דוברנין, כי יתנגדו לשיגור כוחות למזרח התיכון כדי לכפות את יישומה של הפסקת האש

שוגרו ב-24 לחודש וביטאו את אכזבתם ואת זעמם של מנהיגי הקרמלין על אי-מימושם של הסיכומים שסוכמו בינם לבין האמריקנים בנוגע להפסקת האש - מה שפגע, לטענתם, באמינות של שיתוף הפעולה בין שתי המדינות. האווירה בקרמלין באותם הימים הייתה מתוחה ביותר, דבר שהשתקף בנימה שבה נכתבו האיגרות. בעקבות דיווחיה של השגרירות הסובייטית בקהיר על כיתורה של ארמיה 3

סא"ל לאוניד (אריה) טיקוצ'ינסקי, שהיה מפקד צוללת גרעינית ב-1973. לדבריו, שהתפרסמו בספטמבר 2009,⁸ הצוללת שעליה פיקד הייתה מצוידת ב-8 טילים בעלי ראשי נפץ גרעיניים וכן ב-14 טילי טורפדו. תפקידה היה לעקוב אחר ספינות הצי ה-6 וגם לסייר לאורך החוף הישראלי. במהלך המלחמה הוא קיבל הוראה ממפקד הצי הסובייטי שעליו להתקדם לעבר החוף הישראלי ולשגר טילים לעבר ישראל במקרה שיקבל הוראה כזאת. ההסבר שקיבל היה שהירי יבוצע רק אם ישראל תעז להפעיל נשק גרעיני נגד מדינות ערב, ושנוכחות הצוללת ליד חופה נועד להרתיע אותה מלעשות כן. נמסרו לו הקואורדינטות של המקום שבו הוא אמור היה למקם את הצוללת. הוראת השיגור מעולם לא ניתנה, והצוללת חזרה בסוף המלחמה לבסיסה.

הגברת המתיחות מול ארה"ב

העובדה שהלחימה נמשכה לאחר 22 באוקטובר, המועד שבו אמורה הייתה הפסקת האש להיכנס לתוקף, הביאה את הנשיא סאדאת לפנות לשתי המעצמות ב-23 לחודש ולדרוש מהן לשלוח את כוחותיהן למצרים כדי להחזיר את צה"ל לקווי 22 באוקטובר. בשטח עמדו כוחות צה"ל להיכנס לסואץ ולאייסמאעיליה, והיה חשש שהם יתקדמו גם לעבר קהיר.

הסובייטים נענו לפניית סאדאת והחלו להכין כוחות התערבות בנימוק שהם מחויבים לנקוט את כל הצעדים כדי למנוע מישראל להפר את החלטת מועצת הביטחון. הסובייטים, שעקבו אחרי מהלכי המלחמה, הבינו שמצבם של הכוחות המצריים הוא אכן קשה מאוד ולא ראו שום אפשרות לעצור את המשך ההתקדמות של צה"ל בגדה המערבית של תעלת סואץ חוץ מאשר באמצעות מעורבות ישירה שלהם. בחזית הסורית, לעומת זאת, לא ניכרו כל סימנים שאסד מוכן להפסקת אש מיידי. נהפוך הוא, צבא סוריה עשה הכנות להתקפה חדשה בגולן בסיוע חיל המשלוח העיראקי. אולם בסופו של דבר החליט אסד לבטל את ההתקפה המתוכננת בגולן ולהסכים להפסקת האש לאחר שהתייעץ עם הסובייטים ועם מדינות ערביות אחרות.

חזר לפעילות שגרתית שכללה אימונים, תחזוקה ומנוחה לצוותים.

כוננות גרעינית

בושינגטון ראו באיגרת של ברז'נייב אולטימטום (בעוד שלטענת הסובייטים זו כלל לא הייתה כוונתם) והגיבו בחריפות - בין היתר בהכרזה על כוננות גרעינית בכוחותיה המזוינים ברחבי העולם כבר באותו היום.¹¹ ההתפתחות הזאת שיכנעה את ישראל לקבל את הפסקת האש ולהפסיק את כל הפעולות הצבאיות בשתי החזיתות. המודיעין הסובייטי קלט במהירות את העלאת הכוננות בכוחות האמריקניים והביא את הדבר לידיעת ההנהגה בקרמלין.

מה שהביא את הממשל האמריקני לנקוט את הצעד החריג הזה היה תמונת המודיעין שהצטיירה אצלו בנוגע לסדרה של מהלכים שנקטו הסובייטים במערכת הצבאית שלהם - מהלכים שניתן היה לראות בהם הכנות לקראת מעורבות צבאית במלחמה. אלה כללו, בין השאר, את הצעדים הבאים:

1. ב-23 באוקטובר העמידה בריה"מ בכוננות 4 דיוויזיות מוטסות, לאחר שהעמידה בכוננות עוד קודם לכן 3 דיוויזיות מוטסות. מכאן שב-23 באוקטובר היו בכוננות כל 7 הדיוויזיות המוטסות של הצבא האדום - מצב שלכל הדעות היה חריג. מדובר היה בכוח שמנה כ-50 אלף לוחמים ועוד אלפים רבים של חיילי עזר. היה זה כוח גדול באופן משמעותי מכוח הנחתים שהחזיקו האמריקנים בצי ה-6.¹² האמריקנים העריכו כי בתוך פחות מ-12 שעות יוכלו הסובייטים להעביר למצרים כ-4,000 לוחמים על ציודם.¹³
2. במקביל נפסקו טיסות הרכבת האווירית למזרח התיכון - מה ששיכנע את המודיעין האמריקני שהדבר קשור להכנות במערכת התובלה האווירית הסובייטית (ובעיקר במערך מטוסי התובלה מדגם אנטונוב 22) לקראת העברתם לאזור שבו נמצאו הכוחות המוטסים שהוכנסו לכוננות. עוד קודם לכן, ב-17 באוקטובר, התקבל מידע כי כ-30 מטוסי תובלה, שהובילו ב-1968 את חיל החלוץ של כוח הפלישה הסובייטי לצ'כוסלובקיה, הועברו מפראג לבלגרד שביוגוסלביה. ב-24 באוקטובר התקבל

96 ספינות, ובהן 57 ספינות מלחמה (34 ספינות שטח - 5 מהן נושאות טילים) ו-23 צוללות (לפחות 7 מהן נושאות טילים). הכוח הסובייטי הזה היה מסוגל לשגר 88 טילים במטח ראשון.¹⁰

המתיחות בים הגיעה לשיאה בעת שארבעת כוחות המשימה האמריקניים היו מטווחים על ידי הספינות הסובייטיות, ובכלל זה צוללות, שיכלו לשגר את טיליהן בהפתעה לעבר נושאות המטוסים. שני הצדדים עמדו זה מול זה בטווחים קצרים, היו מצויים בלחץ רב וחשו כי הצד האחר מסוגל להשמידם במכת פתע. במצב כזה המתניו המפקדים בשני הצדדים בקוצר רוח לקבלתה של פקודת האש.

המתיחות בים הגיעה לשיאה בעת שארבעת כוחות המשימה האמריקניים היו מטווחים על ידי הספינות הסובייטיות, ובכלל זה צוללות, שיכלו לשגר את טיליהן בהפתעה לעבר נושאות המטוסים. שני הצדדים עמדו זה מול זה בטווחים קצרים, היו מצויים בלחץ רב וחשו כי הצד האחר מסוגל להשמידם במכת פתע

המתח התפוגג בעקבות החלטת האמריקנים להניע את נושאות המטוסים שלהם מערבה, אחרי שהתברר להם כי לא צפויה התערבות של כוחות יבשה סובייטיים במלחמה. היה זה איתות ברור של וושינגטון לקרמלין שהיא מחזירה את כוחותיה לשגרה. כוחות השייטת הסובייטית החלו להתפזר רק ב-3 בנובמבר. עם זאת, שני הצדדים נשארו בכוננות גבוהה במהלך השבועיים שלאחר מכן. הסובייטים עדיין חששו מפני חידוש הלחימה, וב-6 בנובמבר הם חידשו את פעילות המעקב שלהם אחר נושאות המטוסים האמריקניות שעדיין נמצאו בשטח, ממערב לכרתים.

ב-9 בנובמבר החלו כמה מהספינות הסובייטיות לחזור לבסיסיהן בים הצפוני, אך עדיין נשאר בים התיכון כוח ימי סובייטי גדול למקרה של התפתחויות לא צפויות. רק לאחר 15 בנובמבר החל צמצום משמעותי בסדר הכוחות של השייטת הסובייטית, כשהתברר שנושאות המטוסים האמריקניות נעות לעבר בסיסיהן. הכוח הסובייטי שנותר בים התיכון

הבהיר שבריה"מ עלולה לנקוט צעדים חד-צדדיים, קודם כוח ימי של השייטת הסובייטית לפורט-סעייד - ללא ספק מהלך מאיים שאמור היה להדליק את כל הנורות האדומות. השייטת מנתה באותה העת 88 כלי שיט, ובהם יותר מ-50 אוניות מלחמה: יותר מ-30 ספינות שטח ויותר מ-20 צוללות. הכוח הזה מסוגל היה לשגר כבר במטח הראשון 40 טילים.

הכוח הימי ששוגר לפורט-סעייד כלל סיירת, שלוש משחתות, פריגטה ושלוש נחתות, אחת מהן מדגם אליגטור ושתיים מדגם פלנוצ'ני שנשארו כוח נחתים בהתאם להוראות של מפקד הצי, אדמירל גורשקוב. מחשש שהצי ה-6 ינקוט צעדים כדי למנוע התערבות צבאית סובייטית הורה מפקד השייטת הסובייטית להוסיף כלי שיט נושאי טילים לכוחות שעקבו אחרי נושאות המטוסים האמריקניות.

גם הכוח שנמצא מצפון לפורט-סעייד תוגבר וכלל כמה משחתות ו-4 נחתות גדולות מדגם אליגטור ו-5 נחתות בינוניות. כל הנחתות נשאו כוחות חי"ר. כן הוחשו כוחות נוספים לים התיכון, ובכללם סיירת גדולה, 6 משחתות, שתי נחתות גדולות המסוגלות לשאת כאלף נחתים - כולן מהים השחור. כן היו בדרך 5 צוללות נוספות.

לאחר שארה"ב הכריזה על כוננות גרעינית ב-25 באוקטובר, הצטוו נושאות המטוסים קנדי ורוזולט, ששייטו בחלקו המערבי של הים התיכון, להצטרף לאינדיפנדנס שפעלה באגן המזרחי שלו. גם בהמשך, אף שהסתיים מצב הכוננות החריג הזה, נשאר הצי ה-6 בכוננות גבוהה - מה שהביא להגברת הפעילות בשייטת הסובייטית: ספינותיה פתחו בסדרה של תרגילים נגד כוחות המשימה של נושאות המטוסים ונגד הכוח האמפיבי האמריקני. בתרגילים האלה השתתפו גם צוללות, ובמהלכם ביצעו כלי השיט הסובייטיים תקיפות סימולציה נגד הספינות האמריקניות. במקביל החל תגבור נוסף של הצי הסובייטי בים התיכון באמצעות כלי שיט מהצי הצפוני. אלה החלו לעשות את דרכם לעבר הים התיכון. הסובייטים אירגנו כמה קבוצות קרב שכללו ספינות מדגמים שונים, ואלה נצמדו לכוחות המשימה האמריקניים (במרכזו של כל כוח משימה אמריקני הייתה נושאת מטוסים או נושאת מסוקים). השייטת הסובייטית הגיעה לשיא גודלה ב-31 באוקטובר - אז מנתה

דיווח שכמה מטוסי אנטונוב 22 (שכל אחד מסוגל לשאת כ-200 חיילים על ציודם) היו אמורים להמריא בתוך שעות ספורות מבדפשט לקהיר. גם התקבל מידע כי גורמי מטה של אחת הדיוויזיות המוטסות הגיעו למחנות קטנא שבסוריה. במקביל פירסמו הסובייטים אזהרה נוספת לישראל שבה תבעו ממנה להסיג את כוחותיה והזהירו מפני "תוצאות חמורות ביותר"¹⁴.

3. אותרה הפעלת מרכז פיקוד של הכוחות המוטסים בדרום בריה"מ.

4. הועלתה הכוונה בכמה יחידות בחיל האוויר הסובייטי.

5. תוגברה השייטת הסובייטית בים התיכון בספינות נוספות, וריכוז הכוח הימי מול פורט-סעיד כלל נחתים - מה שהעיד על כוונת הסובייטים להנחית בתוך זמן קצר כוחות בסמוך לתעלת סואץ.¹⁵

6. מטוסי מיג 25 של חיל האוויר הסובייטי נחתו בנמל התעופה קהיר-מערב ב-22 באוקטובר, ערב קבלתה של החלטה על הפסקת האש הראשונה, וערכו גיחות סיור מעל שדות הקרב, אולי לקראת הפעלת כוחות סובייטיים.¹⁶

7. אותרה תנועת כוחות נרחבת במרכז אירופה (ובכלל זה העלאת כוונות בצבא של מזרח-גרמניה).

8. אותרה ספינה סובייטית שעברה במצרי הבוספורוס בדרכה למצרים מהים השחור, ועלה החשד שהיא נושאת מטען גרעיני - אולי ראשי נפץ גרעיניים לטיילי הסקאד שהוצבו במצרים.¹⁷

יש להניח שהסובייטים נקטו צעדים דומים נוספים שאולי לא נקלטו על ידי המודיעין האמריקני, או שנקלטו אך לא נחשפו. בכל מקרה, מי שעמד מאחורי המהלכים האלה היה שר ההגנה של בריה"מ, מרשל גרצ'קו, שהיה ידוע במזג התוקפני, הגס והקפריזי שלו. כך, למשל, הציע לרושצ'וב בתחילת שנות ה-60, בהיותו מפקד כוחות היבשה של בריה"מ, לכבוש את מערב אירופה בתוך שבעה ימים. בעיצומו של הסכסוך הסובייטי-סיני ב-1969 הציע לתקוף את סין בנשק גרעיני. הנהגת בריה"מ דחתה את ההצעות המתלהמות האלה.

גרצ'קו היה ידוע בעמדותיו העוינות למערב

ולישראל. לאחר שברז'נייב מינה אותו לשר ההגנה הוא אומנם ריסן מעט את תגובותיו, אך המשיך להפגין בכל הזדמנות את עוצמתה של בריה"מ. גרצ'קו ייחס חשיבות אסטרטגית מיוחדת למזרח התיכון, ועמדותיו במהלך המלחמה ב-1973 התאפיינו לא אחת ברגשנות רבה ובהתלהטות. כשהוא דיבר על המלחמה הוא נהג לנפנף באגרופיו ולאיים שיחסל את האימפריאליזם ואת הציונות, אך איש בהנהגה הסובייטית לא התייחס ברצינות למופעים האלה.¹⁸ גרצ'קו הוא האיש שאישר לירות את שלושת טיילי הסקאד לעבר כוחות צה"ל, ולכן הוא האחראי למותם של שבעה חיילי צה"ל כתוצאה מפיגעתו של אחד הטיילים האלה בחניון משאיות ישראלי.

בעקבות השינויים בתמונת המצב הצבאית לרעת בעלי בריתם הערבים, החלה ההנהגה הסובייטית לנקוט צעדים צבאיים שונים, שבחלקם נקלטו על ידי גורמי המודיעין במערב - מה שהביא בסופו של דבר להחלטת האמריקנים להכריז על כוונות גרעיניות

גרצ'קו ביקר את האופן שבו ניהלו המצרים והסורים את המלחמה נגד ישראל, אך הביקורת הזאת לא מנעה ממנו לעשות כמיטב יכולתו כדי למנוע מהם תבוסה נוספת ולמנוע מבוכה מבריה"מ שציידה ואימנה את צבאותיהם לפני המלחמה.

במהלך המלחמה הציג גרצ'קו עמדות קשוחות ובין השאר תמך בשיגור כוחות למזרח התיכון, ובכלל זה לסוריה כדי לסייע לה להשתלט מחדש על רמת הגולן.¹⁹ הוא עמד מאחורי הפעלת הרכבת האווירית והימית למצרים ולסוריה ומאחורי ההכנות הצבאיות האחרות שאותרו במהלך המלחמה וכאלה שלא אותרו אז ושנחשפו רק בשנים שלאחר מכן.

בדיון שנערך בפוליטביורו לאחר שארה"ב הכריזה על כוונות גרעיניות היו הדעות חלוקות בנוגע לתגובה הסובייטית הנדרשת. מרבית הנוכחים טענו שיש להגיב על האתגר האמריקני. הקיצוניים יותר דיברו על תגובה צבאית. המרשל גרצ'קו הציע להגיב באמצעות הכרזה על גיוס חלקי. ראש הקג"ב, יורי אנדרופוב, תמך בו, ואילו אחרים טענו

שיש להכריז על העלאת הכוונות בכמה מחוזות צבאיים בבריה"מ. מנגד, המתונים יותר, ובראשם ראש הממשלה קוסיגין ושר החוץ גרומיקו, טענו כי אסור לנקוט צעדים שיחמירו את המצב, ובוודאי שאסור לשלוח כוחות התערבות למזרח התיכון, אלא עדיף להשאיר את הסוגיה לטיפול במישור המדיני והדיפלומטי. בעקבות זאת הועלו הצעות שונות שכולן נסו בו סביב מציאת פתרון מדיני למשבר בשיתוף פעולה עם ארה"ב ועם האו"ם. אשר לשיגור כוחות, הוחלט שיהיו אלה רק משקיפים מטעם שתי המעצמות שיפקחו על ביצוע הפסקת האש.

כך הסתיים האירוע הדרמטי הזה בחוסר כל תגובה של ההנהגה בקרמלין. זו המשיכה להתנהל בקור רוח כאילו לא אירע דבר ופתחה את הקונגרס העולמי של כוחות השלום שהתכנס במוסקבה ושהשתתפו בו כ-3,000 נציגים מ-144 מדינות.

ב-24 באוקטובר - בעקבות לחץ אמריקני כבד - הסכימה ישראל להפסקת אש, ובאותו היום הסתיימה הלחימה.²⁰ ב-28 באוקטובר נערכה הפגישה הראשונה בין נציגי צה"ל וצבא מצרים בק"מ ה-101, ובכך החל תהליך שהגיע לשיאו עם החתימה על הסכם השלום בין ישראל למצרים חמש שנים וחצי לאחר מכן.

אשר ליחסים בין בריה"מ לארה"ב - אלה לא נפגעו כתוצאה מהמשבר והמשיכו להיות ידידותיים כמקודם.

האם ברית המועצות הייתה מוכנה להתערב צבאית?²¹

ויקטור איסראליאן, שהוא מקור חשוב לאירועי אותה התקופה בקרמלין, מייצג את ראייתו ואת עמדתו של הצד היוני בהנהגה הסובייטית, שכלל בעיקר את משרד החוץ. מנגד עמדה הקבוצה הניצית שניציגיה הבולטים ביותר היו שר ההגנה המרשל אנדרי גרצ'קו, הרמטכ"ל ויקטור קוליקוב וראש הקג"ב יורי אנדרופוב.

לדבריו, המלחמה שפרצה במזרח התיכון לא התאימה למדיניות הסובייטית באותה העת, שכן ראשיה שאפו להשיג פתרון מדיני לסכסוך הערבי-ישראלי. לאחר שלא הצליחה למנוע את המלחמה, החליטה ההנהגה הסובייטית שלא להתערב במהלכה - לפחות בשלביה

ביטוי בהחלטותיו לאשר את שיגור טילי הסקאד ממצרים לסיני ובהצעה לשגר כוחות סובייטיים כדי לכבוש את רמת הגולן - אך עם זאת הוא לא העז לצאת נגד ברז'נייב ונאלץ להסכים להחלטה שלא להגיב ולהימנע מצעדים הפגנתיים בתגובה לכוננות הגרעינית שעליה הכריזה ארה"ב.

ואכן הצעדים הצבאיים שאיתרה ארה"ב בצד הסובייטי לא גרמו לה לחשוש שבריה"מ עומדת לשגר כוחות לצורך התערבות חד-צדדית במלחמה במזרח התיכון. עם זאת ייתכן שההכרזה האמריקנית הדרמטית על כוננות גרעינית בכוחותיה מנעה פעם נוספת עימות ישיר בין בריה"מ לארה"ב כפי שאירע בעת משבר הטילים בקובה ב-1962.

בצד הסובייטי היו מי שטענו כי המהלך האמריקני מבטא את החשש מהתערבות צבאית סובייטית חד-צדדית. היו גם מי שטענו כי ההתקפלות הסובייטית נוכח המהלך האמריקני לא הייתה נכונה, וכי בריה"מ חייבת הייתה להיענות לאתגר האמריקני באמצעות נקיטת צעדים דומים.

סיכום

הסובייטים אומנם לא היו בסוד התכנונים לקראת מלחמת יום הכיפורים, אך ידעו כנראה, על פי כל הידוע לנו היום, על ההכנות לקראת סיבוב נוסף בסכסוך הערבי-ישראלי - בין היתר על רקע מעורבותם העמוקה במלחמת ההתשה. ההנהגה הסובייטית גיבשה את מדיניותה למן תחילת המלחמה לתמוך בערבים מחד, אך בלא להסתכסך עם ארה"ב מאידך. מהלכיה בפועל הושפעו מההתפתחויות במלחמה והתמקדו במאמץ למנוע תבוסה משפילה מבעלות בריתה ולהביא לסיום המערכה בדרכים מדיניות בשיתוף פעולה עם האמריקנים.

למרות זאת הביאה התנהלותה של בריה"מ למשבר קצר ביחסים עם ארה"ב: זו הכריזה על כוננות גרעינית בכוחותיה מחשש להתערבות צבאית סובייטית חד-צדדית במלחמה. ייתכן שהסובייטים אכן איימו להתערב, אך גם אם פעלו כך, הם חזרו בהם במהירות ולא הוציאו אל הפועל שום מהלך שעלול היה להביא להידרדרות ביחסים עם ארה"ב ועם המערב ולהפוך את המלחמה האזורית למלחמת עולם חדשה.

האווירית הסובייטית היא סימן לכוננותה של בריה"מ להתערב בלחימה, אך ברז'נייב הסביר בישיבת הפוליטבירו - לדברי איסראליאן - שהיה זה מהלך שנועד להפגין את כוננות הסובייטים להפיג את המתחות שנוצרה ביחסים עם ארה"ב.

עם זאת, מי שקיבל את ההחלטות בנוגע לצעדים הצבאיים השונים היה שר ההגנה גרצ'קו - בהתאם לסמכותו. אולם הצעדים שהוא נקט לא היו ברמה הלאומית, ולכן לא חייבו דיון והחלטה ברמת ההנהגה הלאומית. הוא לא החליט על גיוס כוחות - חלקי או מלא - על העלאת הכוננות בכל הצבא, על הנעה מסיבית של כוחות ממחוז צבאי אחד למשנהו, על תמרונים נרחבים או על שימוש באמצעי לחימה לא קונוונציונליים.

לפי איסראליאן, ההחלטה המדינית שקיבלה ההנהגה הסובייטית, ולפיה בריה"מ לא תתערב במלחמה, הגבילה את מהלכיה של שר ההגנה, והנושא הזה של מעורבות בלחימה כלל לא עלה בדיוניה של ההנהגה הסובייטית במהלך המלחמה.

התנהלותה של בריה"מ גרמה למשבר קצר ביחסים עם ארה"ב: זו הכריזה על כוננות גרעינית בכוחותיה מחשש להתערבות צבאית סובייטית חד-צדדית במלחמה

את הדיווחים במערב על תנועה נרחבת של כוחות סובייטיים בכמה מדינות במזרח אירופה ובמרכזה אישר גרצ'קו, אך טען שאלה הם אימוני הסתיו השגרתיים. למידע על ההכנות להטיס כוחות מהונגריה למצרים במטוסי תובלה כלל לא התייחס גרצ'קו. עם זאת, ייתכן שהנושאים האלה נידונו בפורום מצומצם בהנהגה ולא בישיבות של מליאת הפוליטבירו.

למרות הנאמר לעיל מציין איסראליאן כי גרצ'קו, שהיה מקורב לברז'נייב, הנהה מחופש פעולה נרחב בהחלטותיו ובמהלכיו, וייתכן שקיבל את אישורו של ברז'נייב לפעול כפי שפעל בשיחות ישירות שהתקיימו רק בין שניהם.

אומנם היה ידוע שגרצ'קו הוא חמום מוח שמאמין בשימוש בכוח באזורים בעייתיים בעולם, ובהם המזרח התיכון - מה שבא לידי

הראשונים. בהמשך, בעקבות השינויים בתמונת המצב הצבאית לרעת בעלי בריתם הערבים, החלה ההנהגה הסובייטית לנקוט צעדים צבאיים שונים, שבחלקם נקלטו על ידי גורמי המודיעין במערב - מה שהביא בסופו של דבר להחלטת האמריקנים להכריז על כוננות גרעינית.

על פי איסראליאן היו למכלול הצעדים האלה הסברים אחרים, מרגיעים יותר:

המלחמה במזרח התיכון חייבה את בריה"מ לנקוט צעדי זהירות מובנים שכן היא התנהלה בקרבת גבולה הדרומי. לדבריו, צעדי כוננות דומים היו גם בעבר באירועים דומים.

הרכבת האווירית והימית שהחלו להפעיל באופן לא מתוכנן חייבה את הסובייטים לנקוט צעדים כדי להגן על מטוסיהם ועל אוניותיהם. כך קרה שבד בבד עם תחילת הפעלתה של הרכבת האווירית הוכנסו לכוננות כמה דיוויזיות סובייטיות שהיו ערוכות במזרח אירופה.

לאחר התקיפה האווירית הישראלית על דמשק והטבעת הספינה איליה מצ'ניקוב בטרטוס הועלתה הכוננות גם בספינות השייטת ובכמה דיוויזיות מוטסות.

לאחר פניית סאדאת לברז'נייב ולניקסון לשלוח כוחות למזרח התיכון, הורה משרד ההגנה לשייטת להניע קבוצת כלי שיט לעבר מצרים. כוחות סובייטיים ערכו אימונים שתוכננו מראש במחוזות הצבאיים הדרומיים (הקרפטים וטרנס-קוקוז). בכל מקרה לא אותרו ולא התקיימו במהלך המלחמה תנועות משמעותיות של יחידות סובייטיות.

הגידול בסדר הכוחות של השייטת הסובייטית בים התיכון היה תגובה לתנועת הצי ה-6 מזרחה. כך, לדוגמה, הועברו כלי שיט נוספים לים התיכון, ובכללם צוללות, כדי להגביר את המעקב אחר כוח המשימה האמריקני של נושאת המטוסים קנדי שנכנסה לים התיכון מהאוקיינוס האטלנטי. עם זאת חל איסור מוחלט על מפקדי השייטת הסובייטית לפתוח באש על כלי השיט האמריקניים בלי לקבל פקודה מיוחדת על כך ממוסקבה. גם מפקדי הצוללות קיבלו הנחיה דומה, ובסופו של דבר שום פקודה כזאת לא הגיעה ממוסקבה. לא קשה לדמיין מה היה קורה אילו פקודה כזאת הייתה ניתנת ומבוצעת הלכה למעשה.

כזכור חששו האמריקנים שהפסקת הרכבת